

UDC: 159.9

LBC: 88; 88.37

MJ № 275

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i2.153-166

Comparative Analysis of Methods for Studying the Personality Sphere in Psychology **Nigar Nasirova***

Abstract. The problem of personality has been analyzed and studied in psychology, sociology, philosophy and other scientific fields for many years. Approaches to the study of personality, which had a unique place in ancient philosophy, are still being studied today and reflected in new studies. The personality factor covers a wide section in both local and foreign literature and is relevant in every practical field of psychology. The main purpose of this article is to comparatively analyze the practical methods of studying the personality factor in psychology and to present a useful example for researchers conducting research in this field. Positivism was chosen as the methodological approach of the study, and the method of analyzing literature samples was chosen as the method. For the study, Internet databases where local and foreign literature is collected were consulted, and information was presented by referring only to valid and reliable sources. In Azerbaijani psychology, Akbar Bayramov, Abdul Alizadeh, Ismayil Seyidov, Mukhtar Hamzayev, Aladdin Gadirov, Jamila Tahmasib, Bakhtiyar Aliyev and other prominent scientists, numerous employees of the Psychology departments of universities after the 1990s, and young researchers have conducted their own research in the study of the problem of personality. They argue that the developments in personality psychology in the last 20 years can be explained by the stable characteristic qualities of people and that applied psychologists can use this information in ways that lead to significant results for the development of individuals and organizational effectiveness. From the analysis of literature samples, it is clear that among the methodologies aimed at studying personality, there are surveys, measurement samples, tests, various indices. Validity, reliability, and also standardization in the country where the measurement samples will be applied are determined as important criteria. The measured assessment of modern personality psychology can also be useful for many areas and organizational employees. For this purpose, the article contains a comprehensive analysis of this problem.

Keywords: personality, research methods, reliability, validity, standardized methods, psychological approaches

* PhD student,

Baku State University, Department of Psychology, Lecturer; Baku, Azerbaijan

E-mail: nigar_nasirova86@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6839-3734>

To cite this article: Nasirova, N. [2025]. Comparative Analysis of Methods for Studying the Personality Sphere in Psychology. *"Metafizika" journal*, 8(2), pp.153-166.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i2.153-166>

Article history:

Received: 24.01.2025

Accepted: 15.04.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

УДК: 159.9

ББК: 88; 88.37

МЖ № 275

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i2.153-166

Сравнительный Анализ Методов Изучения Сферы Личности в Психологии Нигяр Насирова*

Абстракт. Проблема личности уже много лет анализируется и изучается в психологии, социологии, философии и других научных областях. Подходы к изучению личности, занимавшие уникальное место в античной философии, продолжают изучаться и сегодня и находят отражение в новых исследованиях. Фактор личности занимает обширное место как в отечественной, так и в зарубежной литературе и актуален во всех практических областях психологии. Основная цель данной статьи - провести сравнительный анализ практических методов изучения личностного фактора в психологической науке и предоставить полезный пример исследователям, проводящим исследования в этой области. В качестве методологического подхода исследования был выбран позитивизм, а в качестве метода - метод анализа образцов литературы. Для исследования были использованы интернет-базы данных, в которых собрана местная и зарубежная литература, а информация была представлена только со ссылками на достоверные и надежные источники. В азербайджанской психологии собственные исследования проблемы личности проводили Акбар Байрамов, Абдул Ализаде, Исмаил Сеидов, Мухтар Гамзаев, Аладдин Гадиров, Джамиля Тахмасиб, Бахтияр Алиев и другие видные ученые, многочисленные сотрудники кафедр психологии вузов после 1990-х годов, а также молодые исследователи. В статье утверждается, что развитие психологии личности за последние 20 лет можно объяснить устойчивыми характерными качествами людей, и что прикладные психологи могут использовать эту информацию способами, которые будут иметь значительные последствия для развития личности и эффективности организаций. Из анализа литературных источников становится ясно, что среди методик, направленных на изучение личности, выделяют опросы, измерительные выборки, тесты, различные индексы. Важными критериями применения и использования моделей измерений являются их валидность, надежность и стандартизация в стране, где они будут применяться. Измеренная оценка современной психологии личности также может быть полезна для многих сфер деятельности и организационных работников. С этой целью в статье дан комплексный анализ данной проблемы.

Ключевые слова: личность, методы исследования, надежность, валидность, стандартизированные методы, психологические подходы

* Аспирант,

Бакинский Государственный Университет, Кафедра Психологии, преподаватель; Баку, Азербайджан

E-mail: nigar_nasirova86@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6839-3734>

Цитировать статью: Насирова, Н. [2025]. Сравнительный Анализ Методов Изучения Сферы Личности в Психологии. *Журнал «Metafizika»*, 8(2), с.153-166.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i2.153-166>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 24.01.2025

Отправлена на доработку: 27.02.2025

Принята для печати: 15.04.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

UOT: 159.9

KBT: 88; 88.37

MJ № 275

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i2.153-166

Psixologiyada Şəxsiyyət Sferasının Tədqiqi Metodlarının Müqayisəli Təhlili

Nigar Nəsirova*

Abstrakt. Şəxsiyyət problemi uzun illər psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə və digər elm sahələlərində təhlil edilərək öyrənilir. Hələ qədim antik dövr fəlsəfəsində özünəməxsus yeri olan şəxsiyyətin öyrənilməsi yanaşmaları bu gün də araşdırılır və yeni tədqiqatlarda əks olunur. İstər yerli, istərsə də xarici ədəbiyyatda şəxsiyyət faktoru geniş bir bölməni əhatə edir və psixologiyanın hər bir praktik sahəsində aktualıq kəsb edir. Bu məqalənin əsas məqsədi psixologiya elmində şəxsiyyət amilinin öyrənilməsinin praktik metodlarını müqayisəli şəkildə təhlil etmək və bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün faydalı bir nümunə təqdim etməkdir. Tədqiqatın metodoloji yanaşması olaraq pozitivizm, metod olaraq isə ədəbiyyat nümunələrinin təhlili metodu seçilmişdir. Tədqiqat üçün yerli və xarici ədəbiyyatların toplandığı internet bazalarına müraciət edilmiş, yalnız valid və etibarlı mənbələrə istinad edilərək məlumatlar təqdim edilmişdir. Azərbaycan psixologiya elmində Əkbər Bayramov, Əbdül Əlizadə, İsmayıl Seyidov, Muxtar Həməzəyev, Ələddin Qədirov, Cəmilə Təhmasib, Bəxtiyar Əliyev və digər görkəmli alimlər, 1990-cı illərdən sonra universitetlərin Psixologiya katedralarının çoxsaylı əməkdaşları, gənc tədqiqatçılar şəxsiyyət probleminin öyrənilməsində öz tədqiqatlar aparmışdılar. Son 20 ildə şəxsiyyət psixologiyasındakı inkişafın insanların davamlı xarakterik keyfiyyətləri ilə izah oluna biləcəyini və tətbiqi psixoloqların bu məlumatlardan şəxslərin inkişafı və təşkilati effektivlik üçün əhəmiyyətli nəticələrə səbəb olan yollarla istifadə edə biləcəyini iddia edir. Ədəbiyyat nümunələrinin təhlilindən aydın olur ki, şəxsiyyətin öyrənilməsinə yönəlmiş metodikalar sırasında sorğu, ölçü nümunələri, testlər, müxtəlif indekslər mövcuddur. Ölçü nümunələrinin tətbiq və istifadəsində validlik, etibarlılıq və həmçinin tətbiq ediləcəyi ölkədə standartlaşdırılması vacib meyar olaraq müəyyən edilir. Müasir şəxsiyyət psixologiyasının ölçülmüş qiymətləndirilməsi bir çox sahələr və təşkilati işçilər üçün də faydalı ola bilər. Bu məqsədlə məqalə bu problemin hərtərəfli təhlilini özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, tədqiqat metodları, etibarlılıq, validlik, standartlaşdırılmış metodlar, psixoloji yanaşmalar

* Doktorant,

Bakı Dövlət Universiteti, Psixologiya kafedrasının müəllimi; Bakı, Azərbaycan

E-mail: nigar_nasirova86@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6839-3734>

Məqaləyə istinad: Nəsirova, Psixologiyada Şəxsiyyət Sferasının Tədqiqi Metodlarının Müqayisəli Təhlili. [2025] Almə Siyasəti. *“Metafizika” jurnalı*, 8(2), səh.153-166.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i2.153-166>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24.01.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.02.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 15.04.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1.Giriş

Psixologiya ədəbiyyatlarda şəxsiyyətin öyrənilməsi müxtəlif aspektlərdən mövcuddur. Bir sıra müəlliflər şəxsiyyəti “insan davranışının bütün təfərrüatları ilə ən adekvat konseptuallaşdırılması” kimi müəyyən etmişdir [Mc.Clelland, 1951. s.69]. Menninger şəxsiyyət problemini bütövlükdə fərd və onun fizioloji göstəriciləri ilə birgə təsvir etmişdir [Menninger, 1953. s.23].

Bəzi təriflərdə daha konkret mənada fərdin müəyyən bir xüsusiyyətinə, bir istiqamətə diqqət yetirilir [Goldstein, 1963], digərləri isə fərdi cəmiyyət kontekstində nəzərdən keçirir [Sullivan, 1953]. Bəzi nəzəriyyəçilər məsələn, Byrne [1974, s.26] şəxsiyyət psixologiyasının bütün sahəsini “psixologiyanın gizli qutusu” kimi səciyyələndirir. O bildirir ki, bəzən suallarına cavab tapa bilmədiyimiz məsələlər “şəxsiyyət” olaraq adlandırılıla bilər. Şəxsiyyətin substantiv tərfi istənilən ümumiliklə tətbiq oluna bilər bir sıra tədqiqatlarda “Şəxsiyyət müşahidəçinin istifadə etdiyi şəxsiyyət nəzəriyyəsinin bir hissəsi olan xüsusi empirik anlayışlarla müəyyən edilir” kimi ifadələrə rast gəlmək olar.

Bir çox şəxsiyyət nəzəriyyələrində mühüm nəzəri fərqlərin olduğunu qeyd edən Hall və Lindzey öz oxucularını təqdim olunan çoxlu sayda şəxsiyyət tərfini seçməyə və onu özününkü kimi qəbul etməyə təşviq etmişdilər. Koen və Sverdlük şəxsiyyət tərfində fərdin psixoloji xüsusiyyətlərin və vəziyyətlərin unikal amilləri kimi təqdim edir. Beləliklə, bu yanaşmada dəyərlər, maraqlar, münasibətlər, dünyagörüşü, mədəniyyət, şəxsi kimlik, yumor hissi, koqnitiv və davranış üslubları kimi fərdlərin fərqli ola biləcəyi dəyişənlər daxildir.

2.Ədəbiyyatın təhlili

Şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi psixoloji xüsusiyyətlərin, vəziyyətlərin, dəyərlərin, maraqların, münasibətlərin, dünyagörüşün, mədəniyyətin, yumor hissi, idrak və davranış üslublarının və əlaqəli fərdi xüsusiyyətlərin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Bu məqalədə şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi prosesini, o cümlədən testlərin qurulmasına müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçiririk. Həmçinin şəxsiyyətin qiymətləndirilməsinin müxtəlif üsullarına, o cümlədən obyektiv, proyektiv və davranış metodlarına diqqət yetirəcəyik. Bütün bunlardan əvvəl, xüsusiyyət, tip və vəziyyət terminlərinin istifadəsi ilə bağlı bəzi məlumatlara ehtiyac var.

3.Şəxsiyyət xüsusiyyətləri

Şəxsiyyətin xüsusiyyətin ölçülməsi ilə bağlı ədəbiyyatlarda rast gəlinən ilk mənbələrdən biri G.Allportun adı ilə bağlıdır. Gordon Allport (1937) kimi nəzəriyyəçilər şəxsiyyət xüsusiyyətlərini əql, həqiqi fiziki varlıqlar kimi nəzərdən keçirməyi üstün tuturdular [Gordon Allport, 1937.s.289]. Allport üçün əlamət “bir çox stimulları funksional ekvivalent göstərmək və uyğunlaşma və ifadə davranışının ardıcıl (ekvivalent) formalarını başlatmaq və

istiqlamətləndirmək qabiliyyətinə malik ümumiləşdirilmiş və fəkallaşdırılmış neyropsik sistemdir (fərdə xasdır)" [Gordon Allport, 1937.s.295]. Robert Holt yazır ki, "insanlar daxilində real struktur olduğunu müəyyən edir, onların qanuni yollarla davranışları bu strukturda icra olunur". Müəllif bu strukturları beyin kimyasında öyrənmə nəticəsində baş verə biləcək dəyişikliklər kimi konseptuallaşdırmağa davam etmişdi [Robert Holt, səh. 219].

Bu kontekstdə, Guilford tərəfindən təklif olunan şəxsiyyət xüsusiyyətinin tərfi böyük cəlbədiciliyə malikdir: "Bir fərdin digərindən fərqləndiyi hər hansı fərqləndirici, nisbətən davamlı yol" [Guilford, 1959. s.6].

Bu kontekstdə Allport (1937), Cattell (1950, 1965) və Eysenck (1961) kimi digər şəxsiyyət nəzəriyyəçilərinin yazıları ümumi cəhətlərə malikdir.

Müəyyən bir kontekstdə davranış ölçüsü müxtəlif psixoloji qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etməklə əldə edilə bilər. Məsələn, təbii müşahidədən istifadə edərək, müşahidəçi qiymətləndirilən şəxsin həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqəsini izləyə bilər. Alternativ olaraq, qiymətləndirilən şəxsə bu zamanı həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif aspektlərini yoxlayan özünə hesabat sorğusu verilə bilər.

Uzun illərdir şəxsiyyət nəzəriyyəçiləri və tədqiqatçılar şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin insanın həyatı boyu nisbətən davamlı olduğunu güman edirdilər. Roberts və DelVecchio (2000) 152 tədqiqat nümunəsini birləşdirən meta-analiz təhlili vasitəsilə əlamətlərin dözümlülüyünü araşdırmışdılar. Bu tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlirlər ki, 50-59 yaşa qədər əlamət konsistensiyası pilləli şəkildə artır və bu zaman belə ardıcılıq zirvəyə çatır. Onların tapıntıları insanın həyatı boyu şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin nisbətən davamlı xarakterinə inandırıcı məqam kimi şərh edilə bilər.

Mişel (1968, 1973, 1977, 1979) və şəxsiyyət nəzəriyyəsində xüsusiyyətlər konsepsiyasının üstünlük təşkil etməsinə tənqidi yanaşan tədqiqat növləri ilə tarixdə yadda qalmışdır. Bu cür tənqidçilər, həmçinin ictimaiyyətdə nümayiş etdirilən bəzi qeyri-müəyyən davranış hissələrinin fərdin şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən daha çox ictimai gözləntilər və mədəni rol məhdudiyyətləri ilə idarə oluna biləcəyinə işarə edirdilər [Barker,1963; Qofman, 1963].

Şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin tədqiqi meotdalarının bir hissəsi şəxsiyyət növləri problemini fərqləndirirdi.

Şəxsiyyəti əlamətlər və vəziyyətlərin unikal məcmusu kimi təyin etdikdən sonra, tədqiqatçılar şəxsiyyət tipini şəxsiyyətlər taksonomiyası daxilində müəyyən edilmiş bir şəxsiyyət kateqoriyasına bənzər xüsusiyyətlər və vəziyyətlər toplusu kimi təyin edirdilər.

Xüsusiyyətlər, sanki bir insanın malik olduğu xüsusiyyətlər kimi tez-tez müzakirə edildiyi halda, tiplər insanların daha aydın təsviridir. Beləliklə, məsələn, bir şəxsi "depressiyaya düşmüş" kimi təsvir etmək, həmin şəxsi

“depressiyaya uğramış tip” kimi təsvir etməkdən fərqlidir. Sonuncu termin insanın dünyagörüşü, fəaliyyət səviyyəsi, həyatdan həzz almaq qabiliyyəti və sosial maraq səviyyəsi kimi fərdin xarakterik cəhətləri ilə bağlı daha geniş mənalara malikdir.

John Holland (1973, 1985, 1997, 1999) insanların çoxunun aşağıdakı altı şəxsiyyət tipindən biri kimi təsnif edilə biləcəyini müdafiə etdi: Artistik, Təşəbbüskar, Araşdırmaçı, Sosial, Realist və ya Konvensional. Onun SDS (Self-Directed Search) testi [SDS; Holland, 1994] öz-özünə idarə olunan, özünü hesablayan və öz-özünə şərh edən bir metodik vasitədir.

Yalnız iki kateqoriyaya malik olan başqa bir şəxsiyyət tipologiyası kardioloqlar Meyer Fridman və Ray Rosenman tərəfindən hazırlanmışdır [Rosenman və başqaları., 1975]. Müəlliflər rəqabət qabiliyyəti, tələskənlik, narahatçılıq, səbirsizlik, zamanın təzyiqinə məruz qalma hissləri, nailiyyət və üstünlük üçün güclü ehtiyaclar ilə xarakterizə olunan A tipli bir şəxsiyyət təsvir etdilər. B şəxsiyyəti, A Tipinin xüsusiyyətlərinin əksinə malikdir: yumşaq və ya sakit xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunurdu.

Jenkins Fəaliyyət Sorğusu adlı 52 maddəlik öz-özünü qiymətləndirmə vasitəsində iştirakçıları A və ya B Tipi şəxsiyyətlər kimi qələmə vermək üçün istifadə edilmişdir [JAS; Jenkins, 1979].

Tədqiqatçıların ən çox diqqətini cəlb edən şəxsiyyət tipologiyası MMPI adlı testin nəticələri ilə əlaqələndirilir. Bu testlərin idarə olunmasından əldə edilən məlumatlar, digərləri kimi, balların nümunələri baxımından tez-tez müzakirə olunur. Nəticələr alt testlərdə ortaya çıxır. Bu nümunə profil adlanır. Ümumiyyətlə, profil qiymətləndirmə vasitələrinin (alətlərinin) idarə edilməsi və ya tətbiqi nəticəsində şəxsin müəyyən məqsədyönlü xüsusiyyətləri nümayiş etdirmə dərəcəsinin təsviri, qrafiki, cədvəli və ya digər təsviridir. Şəxsiyyət profili terminində hədəflənən xüsusiyyətlər adətən əlamətlər, vəziyyətlər və ya növlərdir. MMPI-yə xüsusi istinadla, müxtəlif bal profilləri müxtəlif davranış nümunələri ilə əlaqələndirilir.

Beləliklə, məsələn, “2-4-7” olaraq təyin edilmiş xüsusi bir MMPI profili, keçmiş olan bir şəxs növü ilə əlaqələndirilir.

Şəxsiyyətin Qiymətləndirilməsi Inventarizasiyası - aləti (PAI) 344 ifadədən ibarət, şəxsin özü tərəfindən cavablandırılan, kağız-qələm/onlayn testdir və respondent hər birinin özü üçün nə dərəcədə doğru olduğunu seçməlidir. Hər bir maddə dörd alternativ şkala ilə qiymətləndirilir, o cümlədən Cavablar Likert şkalası modelində təqdim edilmiş və aşağıdakı kimi göstərilir:

- yanlış, heç doğru deyil;
- bir qədər doğru;
- əsasən doğru;
- tamamilə doğru.

4.Hədəf kütləsi

Test həm fərdlərə, həm də qruplara tətbiq oluna bilər və 18-89 yaş arası böyükləri qiymətləndirmək üçün işlənib hazırlanmışdır. 12-18 yaş arası yeniyetmələr üçün istifadə üçün yeniyetmə versiyası olan PAI-A da mövcuddur. PAI yalnız orta məktəb səviyyəsində oxu bacarıqları tələb edir.

PAI maddələri fərdin davranış nümunələri, mövcud hissləri və fikirləri, müxtəlif vəziyyətlərə reaksiyaları ilə bağlı məlumat tələb edir. Nəticələr dörd müxtəlif növdən olan 22 üst-üstə düşməyən şkala üzrə tərtib edilmişdir: 4 etibarlılıq şkalası, 11 klinik şkala, 5 müalicə ilə bağlı şkala və 2 şəxsiyyətlərarası miqyas. PAI-nin konseptual istiqaməti rəşional və kəmiyyət inkişaf metodlarının balansına əsaslanır. Qiymətləndirmək üçün sindromların seçilməsi əvvəlcə onların əhəmiyyətinin psixi xəstəliklərin dərk edilməsi tarixində nə qədər sabit olduğuna, eləcə də cari diaqnostika praktikasında əhəmiyyətinə əsaslanırdı. Hər bir miqyas üçün maddələr həm tarixi, konseptual ədəbiyyatın, həm də müasir, empirik ədəbiyyatın geniş təhlili əsasında, hər bir konstruktun konsepsiyalarında mərkəzi və əsas olan anlayışlara diqqət yetirərək hazırlanmışdır. Maddə seçiminə kriteriya əsaslandırması və ya faktor-analitik yanaşma kimi sırf empirik yanaşma əvəzinə, bu nəzəri əsaslandırma hər bir miqyasda həm daha yumşaq, həm də daha ciddi göstəricilər daxil olmaqla, hər bir konstruksiya üçün bütün ciddilik diapazonunu daxil etməyə imkan verir. Maddələrin inkişafına bu rəşional, nəzəri yanaşmanı balanslaşdırmaq maddələr və miqyaslar üzərində ciddi empirik yoxlama olmuşdur.

PAI ilk olaraq Leslie Morey tərəfindən hazırlanmış və 1991-ci ildə orijinal formasında nəşr edilmişdir. Bəzi miqyaslar (xüsusilə şəxsiyyət pozğunluqları ilə əlaqədar) ilə bağlı bəzi tənqidlər istisna olmaqla, testin rəyləri ümumiyyətlə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət olmuşdur. Nümunə şərhinin açarı ondan ibarətdir ki, hər bir miqyas şkalasının adı ilə təmsil olunan xüsusi konstruksiyanı qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu, müəyyən mənada PAI-nin şərhini Minnesota Çoxfazlı Şəxsiyyət Alətinin (MMPI; burada miqyaslar diaqnostik kateqoriyalardan daha çox ümumi şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir) və hətta Million Klinik Çoxoxlu İnventarını (MCMI; normaldan tez-tez uyğunlaşan, tez-tez uyğunlaşa bilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin spektrini təmsil edən) şərh etməkdən daha sadə edir.

Bu sahədə geniş rəğbət qazanan yeni testlərdən olan PAI ilkin olaraq 1987-1991-ci illər arasında işlənib hazırlanmışdır və onun orijinal versiyası 1991-ci ildə dərc edilmişdir. O, ilkin olaraq güclü konstruktiv etibarlılığa malik olan və eyni zamanda, Diaqnostikanın yenidən işlənmiş üçüncü nəşrinin nozologiyasına çox uyğunlaşdırılmış və klinik cəhətdən faydalı məlumat verən bir ölçü kimi işlənib hazırlanmışdır [DSM-III-R; Amerika Psixiatriya

Assosiasiyası, 1987]. Orijinal şkala və alt miqyaslar ədəbiyyatın sistematik təhlili, test istifadəçilərinin sorğuları və o dövrdə geniş istifadə olunan diaqnostik sxemlərin (yəni DSM-III-R) daxil edilməsi əsasında seçilmişdir. 2200 elementdən ibarət orijinal toplu əvvəlcə ayrı-ayrı maddələri məzmunu əsaslanan ölçüləri uyğunlaşdırmaq tapşırığı verilmiş dörd ekspert tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Ən azı 75% razılığa malik istənilən element saxlanılmışdır. Daha sonra qərəzlilik ehtiva edə bilən məqamlar yoxlamaq üçün qərəzli panel tərəfindən qiymətləndirildi, irq, etnik və dini məqamlar kimi maddələr aradan qaldırıldı. Nəhayət, sahə üzrə xarici ekspert qruplarına fərdi maddələri ilkin dörd nəfərlik qrupa bənzər sınaqlara uyğunlaşdırmaq tapşırıldı və yüksək ümumi razılıq 776 maddə ilə nəticələndi.

776 maddədən ibarət bu alfa versiyası kollec tələbələri üçün üç fərqli şəraitdə tətbiq edilib: standart, “müntəzəm” idarəetmə, tələbələrə öznlərini əlverişli şəkildə təqdim etmələri tələb olunan və tələbələrə psixi pozğunluqların simptomlarını təcrübə məqsədli təsvir etməkləri istəndi. Bu sınaqların nəticələrinin təhlili cavab dəyişkənliyinə, miqyasdakı digər maddələrlə korrelyasiyaya, digər şkalalarla aşağı korrelyasiyaya, gender fərqlərinin olmamasına və sosial arzuolunma ölçüləri ilə aşağı korrelyasiyaya və həm müsbət, həm də mənfi özünü təqdim etməyə əsaslanan 597 maddəlik beta versiyasına endirməyə gətirib çıxardı. Bənzər bir proses bu beta versiyada yenidən həyata keçirildi, kollec tələbələrindən istifadə əvəzinə icma nümunəsi, klinik nümunə və müsbət və ya xəstəlik təqdim edən kollec tələbələri sınaqdan keçirildi. Alfa versiyasını azaltdıqları zaman olduğu kimi oxşar meyarlara əsaslanaraq, yekun miqyas norma üçün istifadə edilən 344 elementi əhatə etdi. Test vasitəsinə 2007-ci ildə yenidən baxılmasına baxmayaraq, ilk nəşrindən indiyədək testə əsaslı düzəlişlər edilməmişdir.

Standartlaşdırma nümunəsindən, PAİ-də fərdi sınaqlar üçün test-retest (etibarlılıq meyarı) etibarlılıqları Dominantlıq meyarı üçün aşağı 0.68 ilə Alkoqol Problemləri üçün yüksək 0.92 arasında dəyişmişdi, orta test-təkrar test (test-retest) etibarlılığı isə 0.83 idi. Alt ölçülər üçün test-təkrar test etibarlılığı Fəaliyyət Səviyyəsi (MAN-A) üçün aşağı 0.68 ilə Təşviş pozuntusu (ANX-C), Depressiya (DEP-A) üçün ən yüksək 0.85 arasında dəyişirdi. Alt ölçülər üçün orta test-təkrar test etibarlılığı 0.78-dir.

Morey (2007) PAİ-nin yenidən tətbiqi zamanı etibarlılığı ölçmüşdür. Yalnız əhəmiyyətli yüksəkliklərə malik protokolları, yəni 70-dən yuxarı T-student balı olan ən azı bir şkala yoxlayanda eyni ən yüksək şkala malik şəxslərin sayı 76,9%-ə yüksəldi. Bu rəqəmlər, xüsusilə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldikdə, klinik sınaqlarda nisbətən sabitliyini nümayiş etdirir. Qeyd etmək vacibdir ki, bu təhlillər 2-li kod növlərinin və ya digər mürəkkəb konfiqurasiyaların təhlilini ehtiva etməmişdir. Faktor-analitik tədqiqatlar ardıcıl olaraq həm icma,

həm də klinik nümunələr üçün PAİ üçün ümumi dörd modelli strukturu bildirmişdir [Deisinger, 1995; Morey, 2007; Schinka, 1995]. Dörd faktordan üçü ümumi mənfi tənzimləmə faktorunu əhatə edir ki, buraya depressiya, təşviş pozuntusu, şizofreniya aid edilir. Eləcə də Sərhədi - Borderline pozuntunun əhəmiyyətli dərəcədə yüklənməsi müşahidə edilir.

Dördüncü amil klinik və icma nümunələri üçün fərqli şəkildə ortaya çıxmışdı, birincisi diqqətsizlik faktorunu (Uyğunsuzluq şkalaları ilə müəyyən edilir), ikincisi isə sosial ayrılma amilini təmsil edir. Qeyd etmək vacibdir ki, bütün ölçüdə olan fərqin ən azı 25%-i dörd faktorlu modeldə nəzərə alınmır, bu, fərdi tərzilərin dörd faktorlu şərh üçün qurban verməkdənsə, ayrı-ayrılıqda istifadəsinin klinik faydası olduğunu göstərir.

Bir çox digər ölçülər arasında, PAİ sınağı və alt miqyasları MMPI, NEO, MCMI, Beck təşviş nümunəsi, Beck depressiya nümunəsi, Qısa Psixiatrik Qiymətləndirmə Şkalası, Koqnitiv Təhrif Şkalası, Dəyişən Bacarıqlar ölçmə aləti, Kaliforniya-Psixoloji aləti ilə müqayisə edilmişdir.

Təqdim olunan bu tapıntıların mühüm xüsusiyyəti başqaları arasında icma, klinik (stasionar və ambulator), məhkəmə tibb və digər şəraitlər də daxil olmaqla bir çox müxtəlif növ nümunələrin daxil edilməsidir. Hər bir miqyas onun təsdiq olunduğu müxtəlif nümunələr və müqayisə tədbirləri ilə təqdim olunur.

Bu meyar əsaslı etibarlılıq tədqiqatlarına əlavə olaraq normal respondentləri və sınaqları nəzərdə tutan klinik nümunələrini fərqləndirən miqyaslar və alt miqyaslarla bağlı araşdırmaları da təqdim edir. Məsələn, tədqiqatçılar Depressiya miqyasının respondentləri depressiya ilə və depressiyasız fərqləndirə bilib-bilmədiyini qiymətləndirdilər.

Həmçinin, "Müsbət Təəssürat (PIM, DEF, CDF, ALC Est, DRG Est)," "Alkoqol Problemləri" və "Narkotik Problemlər" adlı bölmələrdə daha sonra qeyd edildiyi kimi, Alkoqol Problemləri (ALC) və Narkotik Problemləri (DRG) ölçü nümunələri maddə istifadəsi davranışları və onların nəticələri haqqında birbaşa suallar verir. Belə ki, onlar inkar və ya əsaslandırılmış nəticələrlə çox həssasdırlar [Edens və başqaları, 2001; Fals-Stewart, 1996]. Onların nəticədə ayrı-seçkilik qabiliyyəti bir çox digər sınaqlardakı kimi güclü deyil. Bununla belə, ALC Est və DRG Est hesablamalarının istifadəsi PAİ-nin proqnozlaşdırıcı gücünü yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Şəxsiyyət sferası antisosial xüsusiyyətlər miqyası Psixi Pozuntuların Diaqnostik və Statistik Təlimatının [DSM-5; Amerika Psixiatriya Assosiasiyası, 2013] beşinci nəşrində daha çox fərqlənir. BOR şkalası isə antisosial şəxsiyyət pozuntusunun davranış elementlərini ehtiva etdiyi halda, antisosial xüsusiyyətlərlə bağlı PAİ-ə daxil edilən digər elementlər DSM-nin yaxşı qəbul etmədiyi həqiqi şəxsiyyət xüsusiyyətləridir. Baxmayaraq ki, DSM

antisosial şəxsiyyət pozğunluğu diaqnozunda psixopatiyanı ehtiva edir (yəni, psixopatiyası olan şəxslər antisosial şəxsiyyət pozğunluğu kimi xarakterizə ediləcək), pozuntu meyarlarına cavab verən bir çox fərd əslində psixopatik deyil. Beləliklə, ANT miqyası psixopatiyada ümumiyyətlə gözlənilən davranışları (diaqnozu qazana bilən), eləcə də şəxsiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edə bilər. BOR miqyasında olduğu kimi, ANT şkalasının mənasını başa düşmək üçün alt miqyasların araşdırılması vacibdir. ANT üzərində əhəmiyyətli yüksəlişlər ($T > 69$) aşağıdakı fərdləri təmsil edir: impulsiv və özləri, eləcə də ətrafındakılar üçün potensial təhlükəli olanlar. Bu insanlar başqalarının rifahını qiymətləndirmirlər və etdikləri əməllərə görə peşmanlıq hiss etmirlər. Adətən empatiyadan məhrumdurlar, onlar sosial norma və qanunları qiymətləndirməkdə və ya bu norma və qanunların pozulmasının necə təsir göstərə biləcəyini, başqaları və ya ümumiyyətlə cəmiyyəti düşünməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu insanlar yenilik və stimula axtarırlar və bu stimulu tapmaq üçün çox vaxt əhəmiyyətli risklər götürürlər. ANT-da nəzərəçarpacaq yüksəliş ($T > 82$) antisosial şəxsiyyət pozğunluğu meyarlarına cavab vermə ehtimalı ilə əlaqədardır və hər üç alt miqyas yüksəldikdə, fərdlər psixopatiya əlamətlərini nümayiş etdirirlər.

Antisosial Davranışlar (ANT-A) alt şkalası DSM-5-də antisosial şəxsiyyət pozğunluğunun tərifinin əsas hissəsini təşkil edən davranışlara, o cümlədən avtoritet fiqurları ilə münacişə tarixi, qayda və qanunu pozan davranışlar və sosial baxımdan uyğun olan konvensiyalara riayət etməklə bağlı problemlərə diqqət yetirir. ANT-A ($T > 69$) yüksəkliyi olan şəxslərdə qayda pozan davranışlar, səlahiyyətlərlə bağlı çətinliklər və ənənəvi davranış tarixçəsi olub.

Qeyd etmək vacibdir ki, bu alt miqyas həm indiki, həm də keçmiş (yetkinlik dövründə) davranış nümunələri haqqında soruşur, çünki davranış problemləri adətən yetkinlik dövründən əvvəl başlayır. Yüksək ballarda ANT-A həm problemləli davranış tarixini, həm də başqalarına qarşı fiziki təcavüz ehtimalı və əhəmiyyətli qeyri-qanuni davranış da daxil olmaqla cari problemləri əks etdirir.

Eqosentriklik (ANT-E) alt miqyası diqqətsizliyə və başqalarının və ya ümumilikdə cəmiyyətin hisslərinə və rifahına əhəmiyyət verməmə münasibətinə diqqət yetirir. Alt miqyasda başqalarına qarşı empatiyanın olmaması və onlara qarşı mənfi davranışlara görə əhəmiyyətli, davamlı peşmanlığın olmaması daxildir. ANT-E-də orta yüksəkliklərə malik olan şəxslər ($59 < T < 70$) egoistdirlər və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə hesablanırlar, başqalarının ehtiyac duyduqlarını əldə etmələri bahasına olsa belə, başqalarına empatiya və ya rəğbətin onlara mane olmasına imkan vermirlər. ANT-E-nin əhəmiyyətli yüksəkliklərində ($T > 69$) fərdlər

ətrafdakılara çox az əhəmiyyət verir, onlara məsuliyyət və sadıqlıq nümayiş etdirirlər. Onlar öz şəxsi mənfəətləri üçün asanlıqla başqalarını istismar edəcəklər və peşmançılıq hissi keçirməyəcəklər. Onların əsas məqsədi, buna nail olmaq üçün nə etməli olduqlarından asılı olmayaraq, öz ehtiyaclarını və istəklərini qarşılamaqdır. Onlar ümumiyyətlə başqalarına qarşı həssas və laqeyddirlər.

Şəxsiyyətin təhlilində "Böyük Beş şəxsiyyət xüsusiyyətləri" psixologiyada geniş şəkildə tanınan çərçivəyə istinad edir ki, bu da insan şəxsiyyətini beş əsas ölçüyə təsnif edir: razılıq, vicdanlılıq, ekstraversiya, nevroitiklik və təcrübəyə açıqlıq. İyirminci əsrin sonlarında hazırlanmış bu model şəxsiyyət fərqlərini başa düşməyə yönəlmiş geniş tədqiqat və empirik tədqiqatlar nəticəsində yaranmışdır. Hər bir əlamət özünəməxsus xüsusiyyətləri əhatə edir; məsələn, razılıq mehriban və empatik olmağı, vicdanlılıq isə təşkilatlanmış və məqsədyönlü olmağı ehtiva edir. Ekstraversiya ünsiyyətçilik və inadkarlıqla xarakterizə olunur, nevroitiklik isə emosional qeyri-sabitlik və narahatlıqla əlaqələndirilir. Təcrübəyə açıqlıq insanın yeni ideyalar və təcrübələrlə məşğul olmaq istəyini əks etdirir.

Böyük Beşlik modeli əsasən şəxsin özü tərəfindən qiymətləndirmələrə əsaslanır, tez-tez Beynəlxalq Şəxsiyyət Maddələri toplusu (IPIP) kimi sorğu vərəqləri vasitəsilə aparılır ki, bu da müxtəlif özünü təsvir edici ifadələrə cavablar vasitəsilə fərdlərin xüsusiyyətlərini ölçür. Böyük Beşlik çərçivəsi şəxsiyyət və davranış haqqında dəyərli fikirlər təqdim etsə də, şəxsiyyətin çoxşaxəli olduğunu və bu beş xüsusiyyətdən kənar bir sıra amillərin təsirinə məruz qaldığını qəbul edərək, məhdudiyyətləri qəbul edir. Model həm psixoloqlar, həm də fərdlər arasında şəxsi dinamikanı anlamaqda və müxtəlif kontekstlərdə davranışı proqnozlaşdırmaqda tətbiq oluna bilməsi üçün populyarlıq qazanmışdır.

5.Nəticə

Şəxsiyyət sferasının tədqiqinə yönəlmiş bu metodlar XX əsrdə işlənib hazırlanmış və mütəmadi olaraq tədqiqatlarda tətbiq edilir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq ölçü meyarları işlənib dəyişdirilir. Lakin daima klinik, təhsil, hüquq, eləcə də tətbiqi sahələrdə istifadə edərək praktik işin əhəmiyyətini artırır. İstər fərdi istifadə, istərsə də geniş miqyaslı tədqiqatlarda müqayisəli təhlillər üçün istifadə edilə biləcək ölçü vasitələri diaqnostik əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Hər bir metodikanın istifadəsindən əvvəl isə onun validlik, etibarlılıq meyarlarına, eləcə də həmin ölkə üçün standartlaşmasına nəzər yetirmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aiken, L. R. (1999). *Personality assessment: Methods and practice* (3rd rev.). Hogrefe & Huber Publishers.
2. Big Five Personality Traits. (2024). *Psychology Today*. Accessed 25 Jul. 2024. <https://www.psychologytoday.com/us/basics/big-5-personality-traits>.
3. Howard, P. J., & Howard, J. M. (2010). *The owner's manual for personality at work: How the Big Five personality traits affect performance, communication, teamwork, leadership, and sales*. Center for Applied Cognitive Studies.
4. Furnham, A., Nuygards, S., & Chamorro-Premuzic, T. (2013). Personality, assessment methods and academic performance. *Instructional Science*, 41, 975-987.
5. Loria, K. (2016, December 14). A 15-minute quiz can give you a scientifically accurate assessment of your personality. *Business Insider*. Accessed 22 Feb. 2017. <https://www.businessinsider.com/best-online-personality-test-scientifically-accurate-2016-12>
6. McClelland, D. C. (1951). *Personality*. William Sloane Assoc. <https://doi.org/10.1037/10790-000>
7. McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1987). Validation of the Five-Factor Model of Personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81-90. Accessed 22 Feb. 2017. <https://webs.wofford.edu/steinmetzkr/teaching/Psy150/LecturePDFs/FiveFactorModel.pdf>
8. Morey, L. C. (1996). *An interpretive guide to the Personality Assessment Inventory (PAI)*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
9. Morey, L. C. (2003). *Essentials of PAI assessment*. Hoboken, NJ: Wiley.
10. Morey, L. C. (2007). *Personality Assessment Inventory professional manual* (2nd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
11. Morey, L. C. (1998). Teaching and learning the Personality Assessment Inventory (PAI). In L. Handler & M. Hilsenroth (Eds.), *Teaching and learning psychological assessment* (pp. 191-214). Mahwah, NJ: Erlbaum.
12. Nicholson, I. A. (1998). Gordon Allport, character, and the "culture of personality," 1897-1937. *History of Psychology*, 1(1), 52.
13. Raad, B. de. (2000). *The Big Five Personality Factors: The psycholexical approach to personality*. Hogrefe & Huber.
14. Ozer, D. J., & Reise, S. P. (1994). Personality assessment. *Annual Review of Psychology*, 45, 357.

15. Weiner, I. B., & Greene, R. L. (2017). *Handbook of personality assessment*. John Wiley & Sons, Canada, 698p.
16. Dziak, M. (2024). The Big Five Personality Traits. *EBSCO Research Starters*. <https://www.ebsco.com/research-starters/social-sciences-and-humanities/big-five-personality-traits#:~:text=The%20Big%20Five%20concept%20is,attitudes%20they%20most%20commonly%20embody>

REFERENCES

1. Aiken, L. R. (1999). *Personality assessment: Methods and practice* (3rd rev.). Hogrefe & Huber Publishers. (in English)
2. Big Five Personality Traits. (2024). *Psychology Today*. Accessed 25 Jul. 2024. <https://www.psychologytoday.com/us/basics/big-5-personality-traits>. (in English)
3. Howard, P. J., & Howard, J. M. (2010). *The owner's manual for personality at work: How the Big Five personality traits affect performance, communication, teamwork, leadership, and sales*. Center for Applied Cognitive Studies. (in English)
4. Furnham, A., Nuygards, S., & Chamorro-Premuzic, T. (2013). Personality, assessment methods and academic performance. *Instructional Science*, 41, 975–987. (in English)
5. Loria, K. (2016, December 14). A 15-minute quiz can give you a scientifically accurate assessment of your personality. *Business Insider*. Accessed 22 Feb. 2017. <https://www.businessinsider.com/best-online-personality-test-scientifically-accurate-2016-12> (in English)
6. McClelland, D. C. (1951). *Personality*. William Sloane Assoc. <https://doi.org/10.1037/10790-000> (in English)
7. McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1987). Validation of the Five-Factor Model of Personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81-90. Accessed 22 Feb. 2017. <https://webs.wofford.edu/steinmetzkr/teaching/Psy150/LecturePDFs/FiveFactorModel.pdf> (in English)
8. Morey, L. C. (1996). *An interpretive guide to the Personality Assessment Inventory (PAI)*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources. (in English)
9. Morey, L. C. (2003). *Essentials of PAI assessment*. Hoboken, NJ: Wiley. (in English)
10. Morey, L. C. (2007). *Personality Assessment Inventory professional manual* (2nd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources. (in English)

11. Morey, L. C. (1998). Teaching and learning the Personality Assessment Inventory (PAI). In L. Handler & M. Hilsenroth (Eds.), *Teaching and learning psychological assessment* (pp. 191–214). Mahwah, NJ: Erlbaum. (in English)
12. Nicholson, I. A. (1998). Gordon Allport, character, and the "culture of personality," 1897–1937. *History of Psychology*, 1(1), 52. (in English)
13. Raad, B. de. (2000). *The Big Five Personality Factors: The psycholexical approach to personality*. Hogrefe & Huber. (in English)
14. Ozer, D. J., & Reise, S. P. (1994). Personality assessment. *Annual Review of Psychology*, 45, 357. (in English)
15. Weiner, I. B., & Greene, R. L. (2017). *Handbook of personality assessment*. John Wiley & Sons, Canada, 698p. (in English)
16. Dziak, M. (2024). *The Big Five Personality Traits*. EBSCO Research Starters. <https://www.ebsco.com/research-starters/social-sciences-and-humanities/big-five-personality-traits#:~:text=The%20Big%20Five%20concept%20is,attitudes%20they%20most%20commonly%20embody> (in English)